

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

3-МАХСУС СОҲ

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ
СПЕЦИАЛЬНЫЙ НОМЕР-3

JOURNAL OF LAW RESEARCH
SPECIAL ISSUE-3

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ | JOURNAL OF LAW RESEARCH

№SI-3 (2023) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2023-SI-3>

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Abdurasulova Qumriniso Raimqulovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Fayziev Shoxrud Farmonovich
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

ТАҲРИРИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ | EDITORIAL BOARD

12.00.01 - ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ. ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ / ТЕОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА, ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ / THEORY OF LAW AND STATE, HISTORY OF LEGAL DOCTRINES

Boboyev Halimboy Boboyevich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ahmedshaeva Mavlyuda Axatovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Adilxodjayeva Surayyo Maxkamovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Sattorov Abdug'affor

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Artur Gambaryan

yuridik fanlar doktori, professor (Armaniston)

Yosuke Shamoto

yuridik fanlar doktori, professor (Yaponiya)

12.00.02 - КОНСТИТУЦИОННЫЙ ҲУҚУҚ, МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ, МОЛИЯ ВА БОЖХОНА ҲУҚУҚИ / КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО; ФИНАНСОВОЕ ПРАВО / CONSTITUTIONAL LAW; ADMINISTRATIVE LAW; FINANCIAL RIGHT

Malikova Gulchexra

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Xusanov Ozod Tillabayevich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Selimanova Svetlana Mixaylovna

yuridik fanlar doktori (O'zbekiston)

Xvan Leonid Borisovich

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Peshkova Xristina Vyacheslovovna

yuridik fanlar doktori, dotsent (Rossiya)

Sung Un Lee

yuridik fanlar doktori, professor (Janubiy Koreya)

12.00.03 - ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ. ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ / ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО / CIVIL LAW; BUSINESS LAW; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Oqyulov Omonboy

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ro'zinazarov Shuhrat Nuraliyevich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ruziyev Rustam Jabborovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Borotov Mirodiljon Xomudjonovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Toshev Boboqul Norqobilovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Shomuxamedova Zamira Shoislamovna

yuridik fanlar doktori, (O'zbekiston)

Ahmad Issa Altweissi

yuridik fanlar doktori, professor (Iordaniya)

12.00.04 - ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ҲАҚАМЛИК ЖАРАЁНИ ВА МЕДИАЦИЯ / ГРАЖДАНСКОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО; ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО; АРБИТРАЖНЫЙ ПРОЦЕСС И МЕДИАЦИЯ / CIVIL PROCEDURE LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW; ARBITRATION PROCESS AND MEDIATION

Esanova Zamira Normurodovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Mamasidiqov Muzaffar Musajonovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Egamberdiyev Eminjon

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Jason A.

Kanton Federal sud markazi (AQSH)

12.00.05 - МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ. ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ / ТРУДОВОЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ / THE LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Usmanova Muborak Akmalxanovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Gasanov Mixail Yuriyevich

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Sattorova Gulnoza Djurakulovna

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Murodova Gulnora

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Denisov Gleb

yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)

Fayziyev Shuxrat Xasanovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Usmonov Muhammadi Bahridinovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Xolmuminov Juma
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Jo'rayev Yuldash Achilovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Skripnikov Nikolay Kuzmich
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Po'latov Baxtiyor Xalilovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Salomov Baxrom Salomovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Salayev Nodirbek Saparbayevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Osmonaliev Qayrat
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Aleksey Kibalnik
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Kudryavtsev Vladislav Leonidovich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Sergey Shoshin
yuridik fanlar doktori, dotsent (Rossiya)
James B.
Eaglin Federal sud markazi (AQSH)

Rustambayev Mirzayusup Hakimovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Zufarov Rustam Axmedovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Kabulov Rustam
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Rajabova Mavjuda Abdullayevna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Taxirov Farhod
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Ismailov Isomiddin
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Hamidov Nurmuhammad Orif o'g'li
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (O'zbekiston)
Yuldoshev Rifat Raxmadjonovich
yuridik fanlar doktori, professor (Tojikiston)
Djansarayeva Rima Ernatovna
yuridik fanlar doktori, professor (Qozog'iston)
Yelena Antonyan Aleksandrovna
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Matthew Light
yuridik fanlar doktori, professor (Kanada)

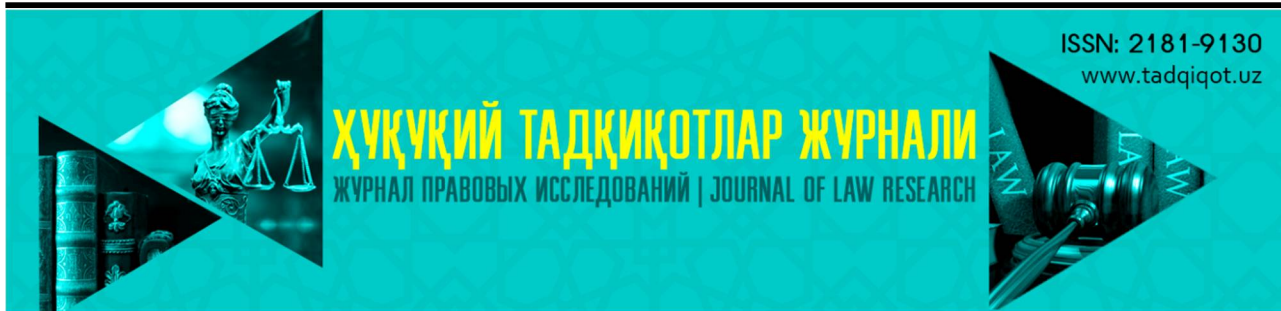
Inog'omjonova Zumratxon Fatxullayevna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Pulatov Yuriy Safiyevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
To'laganova Gulchehra Zaxitovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Muxiddinov Faxriddin Muxiddinovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Mirazov Davron Miragzamovich
yuridik fanlar doktori (O'zbekiston)
Rijakov Aleksandr Petrovich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)

Stoyko Nikolay Genadyevich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Iskandarov Zayniddin
yuridik fanlar doktori, professor (Tojikiston)
Sergey Pen
yuridik fanlar doktori, professor (Qozog'iston)
Aleksey Purs
yuridik fanlar doktori, dotsent (Belarus)
Jurgen Maurer
yuridik fanlar doktori, professor (Germaniya)
Kevin Curtin
yuridik fanlar doktori, professor (AQSH)

Ismoilov Bahodir Islamovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Matkarimova Gulchehra Abdusamatovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Yuldasheva Govxerjan
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Alexander Trunk
yuridik fanlar doktori, professor (Germaniya)

1. Мухамедов Ҳайдарали Мелиевич АНТИК ДУНЁ МАМЛАКАТЛАРИ ҲУҚУҚИ.....	5
2. Turgunov Murodjon Tursunbayevich ЎРТА АСРЛАРДАГИ МУСУЛМОН ВА ҒАРБ ФАЛСАФАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИГА ФОРОБИЙ ҒОЯЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ.....	16
3. Ибрагимова Мухлиса Паридуновна ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТЧИЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИДА ЖАВОБГАРЛИК ВА ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ МАСАЛАЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛИ.....	23
4. Ubaydullayev Abror Qutilla o‘g‘li ISLOM MOLIVASINI HUQUQIY VA TASHKILY JIHATDAN TARTIBGA SOLUVCHI XALQARO INSTITUTLARINING SHAKLLANISH TARIXI VA EVOLUTSIYASI.....	29
5. Yuldoshbekov Avazbek Alisher o‘g‘li SOLIQ MASALAHATINI AMALGA OSHIRISH PRINSIPLARI VA ULARNING TURLARI.....	35
6. Ашурова Наргиза Аъзамовна ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ МУЛКИЙ АСОСЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ РЕЖИМИ ТАВСИФИ.....	43
7. Амангельды Айжан Амангельдыкызы ПРАВОПРЕЕМСТВО ПРАВ В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ.....	54
8. Чориева Хуршидабону Хуррам кизи ВАСИЙЛИК ВА ҲОМИЙЛИК БЎЙИЧА ФАОЛИЯТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ.....	74
9. Эшимбетова Дармон Уразбаевна КОРПОРАТИВ НИЗОЛАРНИ СУДДА ҲАЛ ҚИЛИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ: МУАММО ВА ЕЧИМ.....	82
10. Казакбаев Туулбай Каримбаевич КОРПОРАТИВ ШАРТНОМА ШАКЛИ ВА УНИ ТУЗИШ ШАРТЛАРИ.....	90
11. Rasulov Bekzod Boymuratovich QURILISHNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH – BARQAROR RIVOJLANISH MEZONI.....	98
12. Умарова Барно Акбутаевна ОТА-ОНАЛИК ҲУҚУҚИДАН МАХРУМ ҚИЛИШНИНГ АЙРИМ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ.....	107

12.00.01-ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА. ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

Мухамедов Хайдарали Мелиевич,
 Тошкент давлат юридик университети
 Давлат ва ҳуқуқ назарияси кафедраси профессори,
 юридик фанлар номзоди
 E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

АНТИК ДУНЁ МАМЛАКАТЛАРИ ҲУҚУҚИ

For citation: Mukhamedov Khaydarali Melievich. LAW OF THE ANCIENT WORLD. Journal of Law Research. 2023, Special issue 3, pp. 5-15

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10505554>

АННОТАЦИЯ

Ҳуқуқ антик даврда юнон-рим дунёсида фуқаролик жамиятини ва унинг маданияти элементларини мустақамловчи омиллардан бири сифатида бирданига камолотга ва такомилга эришмади. Ҳуқуқ ўз ривожланишининг илк босқичларида юридик техникаси ва асосий институтларининг ишлаб чиқилиши даражаси бўйича Шарқ мамлакатлари ҳуқуқий тизимига ўхшаш бўлди. Антик Юнонистонда ва Римда ҳуқуқнинг ривожланиши алоҳида полислар доирасида амалга оширилди ва алоҳида шаҳар-давлатларда демократик институтларнинг ривожланиш даражаси ҳуқуқда ўз аксини топди. Полис тизимининг ўрнатилиши ҳуқуқ ижодкорлик фаолиятининг ва унинг аста-секин диний-мифологик ниқоблардан халос бўлиши натижаси бўлди. Ёзилмаган одатлар ўрнига ёзма қонунчилик келди. Ҳуқуқ, шундай қилиб, антик дунёда полис ҳаётини тартибга соладиган нуфузли ва мажбурий меъёрлар мажмуига айланди. Шунга кўра, мазкур мақолада антик дунё мамлакатлари ҳуқуқи мазкур давр манбалари асосида батафсил таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: антик дунё, ҳуқуқ, давр, манба, полс, қонун, мажлис.

Мухамедов Хайдарали Мелиевич,
 Профессор кафедрасы «Теории государства и права»
 Ташкентского государственного юридического университета,
 кандидат юридических наук
 E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

ПРАВО СТРАН ДРЕВНЕГО МИРА

АННОТАЦИЯ

Право как один из факторов укрепления гражданского общества и элементов его культуры в греко-римском мире в древности не сразу созрело и усовершенствовалось. На первых этапах своего развития право по уровню развития юридической техники и основных институтов было сходно с правовой системой стран Востока. В Древней Греции и Риме развитие права

осуществлялось в пределах отдельных полисов, и уровень развития демократических институтов в отдельных городах-государствах отражался в праве. Создание полицейской системы стало результатом творческой деятельности права и его постепенного освобождения от религиозно-мифологических масок. Письменное законодательство заменило неписанные обычаи. Таким образом, право стало совокупностью авторитетных и обязательных норм, регулирующих жизнь полиса в древнем мире. Соответственно, в данной статье на основе источников этого периода подробно анализируется право стран древнего мира.

Ключевые слова: древний мир, право, период, источник, полис, право, собрание.

Mukhamedov Khaydarali Melievich,

Professor of the Department of Theory of State and Law
of Tashkent State University of Law, PhD in Law

E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

LAW OF THE ANCIENT WORLD

ANNOTATION

Law, as one of the factors in strengthening civil society and the elements of its culture in the Greco-Roman world in ancient times, did not immediately mature and improve. At the first stages of its development, law in terms of the level of development of legal technology and basic institutions was similar to the legal system of Eastern countries. In Ancient Greece and Rome, the development of law was carried out within individual policies, and the level of development of democratic institutions in individual city-states was reflected in the law. The creation of the police system was the result of the creative activity of law and its gradual liberation from religious and mythological masks. Written legislation replaced unwritten customs. Thus, law became a set of authoritative and binding norms regulating the life of the polis in the ancient world. Accordingly, this article, based on the sources of this period, analyzes in detail the law of the countries of the ancient world.

Keywords: ancient world, law, period, source, polis, law, collection.

Урф-одатлар эмас, балки қонунларни ҳуқуқ ижодкорлигининг асосий шакли сифатида эътироф этилиши (Юнонистонда) ёки уларни ҳуқуқнинг муҳим манбаларидан бири сифатида ўрнатилиши (Римда) одат ҳуқуқини кодификация қилиш йўли билан амалга оширилди. Юнон анъаналарига асосан ҳуқуқнинг бундай қадимий кодификациялари Залевка томонидан Локрада (Италия), шунингдек, Харонда томонидан Катон (Сицилия)да ўтказилган эди. Шунга ўхшаш ҳуқуқ тўпламлари бошқа юнон шаҳар-давлатларида ҳам, жумладан, Афинада милoddан аввалги VII асрнинг охирида (Драконт қонунлари) тузилган.

Афинада халқ мажлислари томонидан янги демократик қонунларнинг қабул қилиниши тартиби милoddан аввалги VI асрда Салон ва Клисфен ислохотлари билан жорий қилинди. Римда эса анъанавий ҳуқуқий одатлар қайта ишланиб, XII жадвал қонунларида ёзиб қўйилди. Бу қонунларда, шунингдек, халқ мажлисларининг қарорлари қонун ҳисобланади, деган қоида мустақамланди.

Салон айтганидек, жамият ҳаёти умум розилиги асосида қабул қилинган ҳуқуқ ва қонунлар билан тартибга солиниши лозим. Юнон шаҳар-давлатларида фуқаролар болалик чоғидан бошлаб қонунларга ва полисда ўрнатилган тартибларга бўйсунуш ва уларни ҳурмат қилиш руҳида тарбияланганлар. Сукрот таъкидлаганидек, полис қонунлари ақл-идроқка бориб тақалади. Сукрот қонунлар ҳамма афиналиклар томонидан сўзсиз бажарилиши лозимлигини тарғиб қилган.

Афинада, гарчи қонун чиқаришнинг демократик тизими ўрнатилган, ҳуқуқ фуқаролар кўз ўнгида ақл-идроқ ва ҳақиқат билан бирга қўшилган, ўзига хос ҳуқуқий давлат ташкил этилган бўлса ҳам, бу қуллар ва чет элликлар учун эмас эди. Ҳуқуққа сиғиниш ва қонунларни ҳурмат қилиш янада кўпроқ даражада рим жамиятида вужудга келди. Республика қонунларига сўзсиз амал қилиш римликлар учун фақат юридик мажбурият эмас, балки шарафли иш ҳисобланган. Рим республикасининг ўз ҳуқуқи ва қонунлари билан боғлиқлиги машҳур рим

юриссти Цицерон томонидан ҳам таъкидланган эди. Цицероннинг кўрсатишича, давлат унинг барча аъзоларининг умумий манфаатларини ифода этувчисигина эмас, балки ҳуқуқ масалаларида ўзаро келишув билан боғланган кўп кишиларнинг бирлашмаси ҳамдир. Шундай қилиб, ҳуқуқий давлат ғояси Рим республикасидан ҳам бошланган[1].

Шу нарса тасодиф эмаски, Рим жамиятида қадимдан қонунлар муқаддас саналган, қадимги дунё учун анча такомиллашган ҳуқуқий тизим ишлаб чиқилган. Бу ҳуқуқий тизим яхлит ва кенг қамровли характер касб этган. Рим ҳуқуқи тарихда биринчи марта ҳуқуқий билимларни аниқ тизимга солинган, жуда пухта ишлаб чиқилган намунаси сифатида майдонга чиққан. Классик рим ҳуқуқи – антик ва бутун қадимги дунё ҳуқуқи тарихидаги энг юксак чўққидир. Антик дунёнинг энг буюк ютуқларидан бири – рим хусусий ҳуқуқидир.

Римда мансабдор шахсларнинг ва аввало преторларнинг, шунингдек таниқли “классик юристларнинг” кучи билан хусусий мулкчиликка асосланган оддий товар-пул муносабатларини юридик тартибга солишнинг энг мақбўл тартибни ўрнатувчи ҳуқуқий тизим яратилган. Узоқ давом этган ривожланиш давомида эришилган ҳуқуқнинг такомиллашган шакллари ва мазмуни, мантиқий асосланганлиги, қатъий ва аниқ баён қилинганлиги уни кейинги даврларда рецепция қилинишига (андоза қилиб олинишига) сабаб бўлган.

Рим ҳуқуқини баъзи истиснолар билангина қулдорлик ҳуқуқи дейиш мумкин, чунки у бутун антик дунёда классик қуллик жуда ривожланган бир шароитда пайдо бўлди. Шу боис мазкур тарихий шароитлар ҳуқуқда ўз ифодасини топмасдан иложи йўқ эди. Лекин, шубҳасиз, рим ҳуқуқининг асосий мазмунини қулдорлик эмас, балки унинг нозик юридик техникаси белгилаб берди.

Рим давлати тарихининг илк босқичларида ҳам жамиятда патриархал турмушнинг кўпгина элементлари сақланиб қолган бир шароитда, товар-пул муносабатлари унча ривожланмаган бир пайтда, рим ҳуқуқи анъанавийлиги, расмиятчилиги ва иқтисод оборотини тўхтатиб турган мураккаб одатлари билан ажралиб турган. Римнинг шаҳар-республикасидан аста-секин йирик цивилизацияга айланиши фақат қулчиликнинг ўсиши натижаси эмас, балки товар ишлаб чиқаришнинг, оқибатда, бутун қадимги дунё тарихида энг мураккаб бўлган бозор ҳўжалигининг ташкил топиши натижаси бўлди. Ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ана шундай мураккаб ва муҳим томонларини энди қадимги эски ҳуқуқий тизим билан тартибга солиб бўлмас эди.

Хусусий мулкчиликнинг кучи ва унга асосланган товар обороти эскирган ва қийинчилик туғдираётган ҳуқуқий шаклларни синдириб ташлади. Уларнинг ўрнига янги ва юридик техникаси жиҳатдан такомиллашган, нозик бозор муносабатларини тартибга солишга, ривожланган фуқаролар жамиятининг бошқа эҳтиёжларини қондиришга қодир ҳуқуқ яратилди. Айнан шундай кўринишда рим ҳуқуқи турли тарихий шароитларда қўлланадиган универсал ҳуқуқий тизим бўлиб қолди. Рим ҳуқуқи билан бирга цивилизация тарихига улкан маданий қимматга эга бўлган рим юриспруденцияси ҳам кириб келди. Рим юриспруденцияси асосида юридик касб туғилди, унга мос равишда эса махсус ҳуқуқий таълимга асос солинди[2].

Афина ва Спартада ҳуқуқнинг қадимги манбаи одат ҳуқуқи бўлган. Айниқса Спартада ёзилмаган, одат ҳуқуқи муҳим ўрин тутган. Бу ерда ёзма қонунчилик узоқ вақтгача тараққий қилмаган. Ҳуқуқ илотларнинг эзилган, ҳуқуқсиз ҳолатини ва спарталиқларнинг имтиёзларини мустаҳкамлаган. Спартада ёзма қонунчиликнинг вужудга келиши афсонавий қонун ижодкори Ликургнинг номи билан боғланади. Унинг қонунчилиги “Ретра” деб номланган ҳужжатларда баён қилинган. Ўша даврнинг тарихчиси Ксенофонтнинг маълумотларига қараганда, Ликург спарталиқларнинг савдо ишлари билан шуғулланишларини тақиқлаш тўғрисида қонунлар чиқарган.

Афинада эса милoddан авалги 611 йилда архонт Драконт даврида биринчи марта ёзма қонунчилик таркиб топган. Ўзининг қаттиқ жазо тизими билан машҳур бўлган бу қонунлар бизгача етиб келмаган. Милoddан аввалги VI асрда Салон даврида ҳам кўп қонунлар қабул қилинган. Салон ўз қонунларини ўн олти ёғоч тахтага ёздириб қўйган. Аммо бу ҳам бизгача етиб келмаган. Милoddан аввалги V-VI асрларга келиб қонунчилик фаолияти кенгайиб, халқ мажлисининг умумий аҳамиятга эга қарорлари қонун кучига эга бўлган.

Спартада узоқ вақтгача ерга нисбатан жамоа мулкчилиги сақланиб қолган. Жамоа ери чек ерларга ажратилиб, уларни бегоналаштириш мумкин эмас эди. Бу билан бир қаторда, Аристотелнинг хабар беришича, бошқа бегоналаштирилиши мумкин ҳисобланган ерлар ҳам бўлган, лекин бу шармандалик ҳисобланарди. Бундай ерлар периеклар жойлашган округлардан эгаллаб олинган ерлар, давлат томонидан спарталиқ зодагонлар вакиллариға инъом қилинган ерлар эди. Шу тариқа ерга эгалиқда тенгсизлик келиб чиқди ва бу вақт ўтиши билан аниқ шаклларга эга бўлиб борди[3].

Спартада милоддан авалги IV асрнинг биринчи ярмида уйлар ва ер участкаларини ҳада этишга, васият қилишга йўл қўювчи қонун чиқарилган, зеро бу шу вақтгача тақиқлаб қўйилганди. Ерларни сотиш илгаригидек мумкин эмасди, лекин ҳадага рухсат этилиши мулкларни қўлдан қўлга ўтиши учун имконият яратди. Спартада савдо тақиқлаб қўйилган бўлса ҳам, бунга деярли амал қилинмас эди.

Афинада Спартадан фарқли ўлароқ хусусий мулкчилик анча ривожланган. Лекин ҳатто Афина энг ривожланган милоддан аввалги V-IV асрларда ҳам худди рим ҳуқуқида белгиланганидек хусусий мулк эгаларининг кенг ҳуқуқлари ҳақидаги тасаввурлар ҳали вужудга келмаганди. Ҳатто, Афинада хусусий мулк ҳуқуқини англатадиган ибора ҳам бўлмаган, Қонунларда ўз аксини топган “*ousia*” тушунчаси мулкдор эгалиқ қилиб турган мулкни, ашёлар, бойлиқлар йиғиндисини англаган, холос, у мулк ҳуқуқини билдирмасди, ерларни эгаллаб олиш Юнонистонда ҳеч қачон хусусий мулкчилик манбаи сифатида катта рол ўйнамаган.

Мулк ҳуқуқи бир неча даъволар билан ҳимоя қилинган. Дастлаб ер участкаси ёки уйдан келадиган даромадлар ҳақидаги даъво тақдим этилган; бу мазкур мулкларга вақтинча эгалиқ қилиб турган шахсларга нисбатан қилинган. Сўнгра мулк ҳақидаги даъво – **dike ousias** тақдим этилган. Бунда даъвогар ўзининг мулк ҳуқуқи тан олинмиши ҳақидаги талаби билан чиққан.

Қадимги Афина фуқаролик ҳуқуқи ерга, қулга, иш ҳайвонларига нисбатан хусусий мулкчиликнинг ривожланганлиги билан характерланади. Шунингдек Афинада давлат мулкчилиги ҳам мавжуд бўлиб, унинг объекти турли ашёлар бўлган.

Спартада мажбурият ҳуқуқи унча ривож топмаган бўлса ҳам, Афинада мажбуриятлар кенг тарқалган[4].

Афина ҳуқуқида **мажбуриятларнинг шартномалардан ва деликтлардан келиб чиқадиган** турлари бир-биридан ажратиб кўрсатилган.

Ҳар қандай мазмундаги турли битим (келишув) шартнома мажбуриятига асос бўлиб хизмат қилиши мумкин эди. Шартномаларнинг ҳақиқийлиги учун ҳеч қандай мажбурий шакллар ўрнатилмаган. Бироқ исботлашни енгиллаштириш мақсадларида битимлар кўпинча ёзма шаклда тузилган.

Афинанинг илк ҳуқуқига хос бўлган расмиятчиликларга қадимги даврлардаёқ амал қилинмай қўйган. Салон ислоҳотларига қадар шартнома мажбуриятларини бажармаслик учун қарздорнинг шахсий жавобгарлиги ўрнатилиб, бунинг учун у қарздорлик асоратига тушиши мумкин эди. Салон агар бирор фуқаро чет элдан қулликдан сотиб олинми, бунинг учун қарзини тўламаганда уларни қулга айлантирилиши тартибини сақлаб қолган.

Закалат, гаров ва кафиллик Салон ислоҳотларидан кейин шартнома мажбуриятларини таъминлаш воситалари сифатида сақланиб қолган. Баъзан шартномага шартномани бажармаганлик учун пул жаримаси ҳақидаги шарт қўшиб қўйилган.

Шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммаси **закалат** ҳисобланади. Агар закалат берган шахс шартнома тузишдан бош тортса, берган закалатидан маҳрум этилган. Агар закалат олган шахс шартнома тузиш истагидан қайтса, у ҳолда закалат сифатида олган пул суммасини икки баравар қилиб қайтариши лозим бўлган.

Шартнома мажбуриятларини таъминлаш учун, шунингдек **кафилликдан** ҳам фойдаланилган. Бунда кафил бошқа шахс олдида ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади. Қарздор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажармаган тақдирда кафил кредитор олдида жавоб бериши

лозим бўлган. Афинада кафилликка жуда қадимдан – ҳуқуқий муносабатларнинг куртаклари пайдо бўла бошлаган вақтдан мурожаат қилган эдилар. Ҳар қалай “Одессия”да ҳам кафиллик ҳақида эслаб ўтилади (“Одессия”, VIII боб, 344-модда ва XI боб) [5].

Қадимги Юнонистонда судхўрлик билан бир қаторда **гаров** ҳуқуқи ҳам кенг ривожланган. Ҳаракатдаги ашёлар гаровга қўйилганда улар кредиторнинг эғалигига ўтказилган. Агар қарздор қарзини тўламаса, гаровга қўйилган ашё қарзни ундириш сифатида кредитор фойдасига сотилган. Ер гаровга қўйилганда, у вақтинча эгасининг ихтиёрида қолаверган. Бироқ қарз муддатида тўланмаса, кредитор гаровга қўйилган ерни тортиб олган.

Афинада шартномаларнинг олди-сотди, ижара, қарз, ашёларни омонат сақлаш, ширкат, топширик; воситачилик каби турлари кенг тарқалган эди.

Олди-сотди шартномаси томонларнинг оддий норасмий келишуви асосида тузилган. Фақат ҳаракатдаги ашёлар эмас, балки турли хил кўчмас мулклар: дала, уй, боғ ҳам шартнома предмети бўлиши мумкин эди. Олди-сотди шартномасининг предмети кўпинча қуллар бўлган. Лекин Салон ислоҳотларидан кейин эркин кишиларни қул қилиб сотиш мумкин бўлмай қолди.

Бегона ашёларни сотиш ҳақиқий эмас деб ҳисобланган.

Афинада олди-сотди шартномаси бевосита ҳеч қандай махсус расмиятчиликларсиз сотилган ашёга нисбатан мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга (сотиб олувчига) ўтказилишига олиб келган. Бироқ сотиб олинган суммани тўлаш мулк ҳуқуқи ўтказилишининг дастлабки шarti бўлган. Агар ашё унинг қиймати тўла тўланмасдан аввал олувчига берилган бўлиб, олувчи ўз мажбуриятларини бажармаса, сотувчи сотилган ашёни қайта талаб қилиб олиши мумкин эди.

Шундай қилиб, сотиб олувчининг мажбурияти келишилган нархни тўлашдан иборат бўлган. Сотувчи эса ашёни қандай шартлашилган бўлса, шундайлигича тўлиқ сотиб олувчига ўтказиш ва уни учинчи шахс томонидан талаб қилинмаслигига кафолат бериш мажбуриятини олган. Афинада касал қулни сотган сотувчининг жавобгарлигини ва бундай ҳолда сотиб олувчига битимни қисқа муддат ичида бекор қилиш ҳуқуқини белгиловчи қонун мавжуд эди. Агар қул тутқаноқ касалига чалинган бўлса – бир йил, бошқача касалликка чалинган бўлса, олти ой ичида сотувчига қайтарилиши ва унинг учун тўланган ҳақ қайтиб олиниши мумкин эди.

Ижара шартномасининг предмети ҳаракатдаги ва ҳаракатсиз мулклар бўлиши мумкин эди. Ижарага чорва, қуллар, кема, ер, уй бериларди. Афинада айниқса уйларни ижарага бериш кенг тарқалган, инчунун, метеклар, қоида бўйича, уйга мулк сифатида эғалик қилиш ҳуқуқига эга эмасдилар ва шунинг учун ҳам уйларни ижарага олиб яшашга мажбур эдилар[6].

Ижара шартномаси олди-сотди шартномаси сингари қандайдир махсус шаклларни талаб қилмаган. Кўчмас мулклар ижарасида ёзма шартномалар тузиш қабул қилинган. Турли хилдаги жамоалар билан тузиладиган ижара шартномалари учун муайян расмиятчиликлар ўрнатилганди.

Ижара шартномаси бўйича ижарага берувчи ижарага олувчига ҳақ эвазига мол-мулкни вақтинча эғалик қилиш ва фойдаланиш учун топшириш мажбуриятини олади. Ижарага олувчининг асосий мажбурияти ижара ҳақини ўз вақтида тўлашдан иборат эди. Қишлоқ хўжалигида ижара ҳақини натура тарзида тўлашни назарда тутувчи ижара шартномалари учраб турарди. Уйни ижарага олиб яшовчилар, агар ижара ҳақини ўз вақтида ва тўлиқ тўламасалар, қонун бўйича мулк эгаси ижарачиларни уйдан чиқариб юборишлари, эшикларни чиқариб олишлари, томни бузиб олишлари, кудукни ёпиб қўйишлари мумкин эди.

Ижарачи ижарага олган ашёни яхши сақлаш, зарур бўлса таъмирлаб туриш мажбуриятига эга бўлган. Ижарага олинган ашё муддат ўтгандан сўнг тузатилган ҳолда қайтарилиши лозим эди[7].

Афинада ижара шартномасидан **ссуда шартномаси**, яъни ашёлардан бепул фойдаланиш шартномаси ажратилганди. Бу шартнома “**chresis**” деган ном билан аталган.

Афинада **шахсий ижара** унча кенг тарқалмаган, чунки ёлланма меҳнат хўжаликда муҳим рол ўйнамаган, асосан қуллар меҳнатидан фойдаланилган. Лекин шунга қарамай, қишлоқ хўжалигида, уй ишларида, шаҳардаги бошқа турли хизматларда, шунингдек

ижтимоий ишларда шахсий ижара шартномалари тузилган. Арзон қул меҳнатини эксплуатация қилувчи қулдорлар билан рақобат қилолмаган Аттика деҳқонлари ва афина хунармандлари хонавайрон бўлиб, баъзилари батрақлар сифатида, бошқалари ёлланма ишчилар сифатида хизматга боришга мажбур булардилар.

Шахсий ижара шартномасидан **пудрат – eraolabeia шартномаси (ишни баҳолаб олиш)** фарқ қилган. Айниқса ижтимоий ишларни пудрат тартибида бажариш муҳим аҳамиятга эга эди. Манбалардан маълумки, каналлар қуриш, ботқоқликларни қуритиш, ибодатхоналарни таъмирлаш ва бошқа ишларни амалга ошириш бўйича тузилган пудрат шартномалари бўлган. Қулларни ишга ўргатиш ва бошқа шартномалар ҳам пудрат шартномаси ҳисобланган.

Қарз шартномаси Афинада кенг тарқалган шартномалардан эди. Қоида бўйича, қарз маълум фоизлар тўлаш шарти билан берилган. Бироқ, фоизларсиз қарз бериш ҳам мавжуд эди. Қадимги Юнонистонда, айниқса, Афинада судхўрлик жуда ривожланганди. Бунга қарши буюк юнон мутафаккирларидан Платон (“Қонунлар”, V боб, 742-модда) ва Аристотель (“Сиёсат”, I боб, 3-модда) асарлари ҳам натижа бермаган.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда Салон ислохотларига қадар қишлоқда кредит операциялари кенг тарқалганди. Бунга кўра, эркин деҳқонлар кўп ҳолларда қарзини тўлай олмай кредиторларга қарздорлик асоратига тушиб қоларди. Салон ислохотлари, гарчи қарздорлик асоратини тугатган бўлса ҳам, қишлоқдаги судхўрлик операцияларини тугатмади, шунингдек деҳқонларнинг хонавайрон бўлиб, ер участкаларидан маҳрум бўлишларига барҳам бермади. Шаҳарларда ҳам судхўрлик гуллаб-яшнаган. Ибодатхоналар ҳам судхўрлик билан шуғулланган[8].

Қарз шартномасини тузишда алоҳида расмийчиликлар назарда тутилмаган эди. У оғзаки ва ҳатто гувоҳларсиз тузилиши мумкин эди. Бироқ, албатта, қарз шартномаси кўпинча гувоҳлар иштирокида ва ёзма тарзда тузилган. Қарз ўз муддатида қайтарилиши лозим эди. Акс ҳолда кредитор қарзни турли воситалар ёрдамида ундирилишини даъво қилиши мумкин бўлган.

Ашёларни **омонат шартномаси** бўйича бир тараф (омонат сақловчи) унга иккинчи тараф (юк топширувчи) берган ашёни сақлаш ва уни тўла ҳолида қайтариш мажбуриятини олади. Бунда ашё фойдаланиш учун эмас, сақлаш учун топширилади. Ашёни омонат сақлаш учун олган шахс хўжайиннинг биринчи талабидаёқ уни қайтариши лозим бўлган.

Агар ўз вақтида қайтарилмаса, ашё эгаси тегишли даъво кўзгатиши мумкин эди. Ўз навбатида омонат сақловчи ашёни сақлаш билан боғлиқ харажатларни ашё эгасидан талаб қилиш ҳуқуқига эга эди.

Афинада фуқароларнинг ўзаро **шерикчилик шартномаси** билан боғлиқ турли хил бирлашмалари кенг тарқалган. Бу шартнома, қоида бўйича, ёзма равишда расмийлаштирилган. Шартнома иштирокчилари умумий шерикчилик мулкни ташкил этиш учун маблағлар кўйганлар. Шериклар ишларни эҳтиётсизлик билан юритиш натижасида ёки қасддан етказилган зарарлар учун бир-бирларининг олдида жавобгар эдилар.

Шериклар Афинада ўз вакиллари орқали кўчмас ва бошқа мулкларга эгалик ҳуқуқидан фойдаланганлар. Даромад ва зарар шериклар ўртасида шартнома шартлари бўйича тақсимланган, агар бундай шартлар бўлмаса, ҳар кимнинг кўшган ҳиссасига қараб белгиланган.

Афинада мажбурият ҳуқуқи **топшириқ шартномасидан** ҳам келиб чиққан. Унга кўра бир тараф (вакил) иккинчи тараф (топшириқ берувчи)нинг номидан ва унинг ҳисобидан муайян юридик ҳаракатларни содир этиш мажбуриятини олади. Вакил тузган битим бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар бевосита топшириқ берувчида вужудга келади.

Воситачилик шартномаси бўйича бир тараф (воситачи) иккинчи тарафнинг (комитент) топшириғи бўйича ўз номидан, бироқ комитент ҳисобидан бир ёки бир неча битимни ҳақ эвазига тузиш мажбуриятини олади. Воситачи томонидан учинчи шахс билан тузилган битим бўйича воситачи ҳуқуқларга эга бўлади ва зиммасига мажбурият олади.

Рухсат этилмаган ҳаракат натижасида фуқаронинг шахсига ёки мулкига зарар етказилса, қатор ҳолларда жазо берилмаган, балки жабрланувчи фойдасига жарималар ундирилган. Бу жарималар кўпинча етказилган зарарнинг миқдоридан ошиб кетган.

Мулкка етказилган ҳар қандай зарар **dike blabes** даъвосини тақдим этиш учун асос бўлган. Бу даъво кўшнисини айби билан далага сув босиб кетган бўлса, ўша кўшнига нисбатан берилган. Шунингдек, бировнинг кўйлагини йиртган ёки бошқа мулкка зарар етказган шахсларга нисбатан ҳам даъво қилинган[9].

Ота болалари томонидан, хўжайин ўз кули томонидан етказилган мулккий зарарлар учун жавоб берганлар.

Афинада **никоҳга** кириш ҳамма учун мажбурий эди. Бироқ никоҳсизлик учун ҳеч қандай жазолар назарда тутилмаган. Бу бахтсизлик ҳолати сифатида кўрилган, чунки никоҳсизлик авлодлар маросимларининг тугашига олиб келган. Гомер даврида никоҳ келинларни олиш-сотиш шартномаси асосида тузилган. Бунда бир томонда қизнинг отаси, иккинчи томонда куёв турган. Қизнинг отаси куёвдан чорва ва бошқа қимматбаҳо предметлар (*hedna*) олган ва албатта, ўз навбатида куёвга ҳам совға берилган.

Ота қизига сеп-сидирға беришга мажбур эмас эди, Лекин қиз унинг акаси томонидан эрга берилаётган бўлса, ака сеп-сидирға бериши лозим бўлган. Сеп-сидирға сифатида олинган мулкни эр бошқарган ва уларни никоҳдан туғилган болалари учун бутун сақлаши лозим эди.

Никоҳ тузишнинг иккита шакли бўлган: а) **engiesis** – куёвнинг келиннинг отаси ёки ҳомийси билан тузадиган оддий шартномаси ва б) **epidikasia** – мансабдор шахслар олдида ёки суд олдида никоҳ тузиш[10].

Мансабдор шахслар ёки суд олдида никоҳ тузиш фақат баъзи ҳолларда қўлланган. Масалан, агар меросхўр қизлар эрга берилаётган бўлса ёки бошқа шахслар томонидан қиз қилиб олинган қизлар эрга берилаётганда ёхуд ўғил қилиб олинганлар уйлантирилаётганда мансабдор шахслар ёки суд олдида никоҳ шартномаси тузилган.

Афина **оиласи** – бир никоҳли бўлган. Аёллар унда тобе, паст мавқега эга эди. Оиланинг бир никоҳлилиги амалда фақат аёллар учун эди. Бироқ эрнинг ўз хотинидан бошқа аёллар билан алоқаси ҳеч қандай юридик оқибатларни келтириб чиқармаган.

Ажралиш эркаклар учун эркин бўлган, эр хоҳлаган вақтида хотинини ўз уйидан ҳайдаб юбориши мумкин эди. Бундай ҳолда, агар хотин хиёнатда айбланмаган бўлса сеп-сидирға унга қайтариб берилиши лозим эди. Бунда ҳеч қандай расмиятчиликлар, хусусан, ҳеч қандай мансабдор шахсга мурожаат қилиш талаб қилинмаган. Лекин, агар хотиннинг ихтиёри бўйича никоҳ бекор қилинадиган бўлса, хотин ажралиш учун асосларни кўрсатган ҳолда архонтга ёзма ариза билан мурожаат қилиши лозим эди. Бу аёлларнинг қарамлик ҳолати туфайли кўпинча амалга ошириб бўлмайдиган тартиб бўлган.

Ота оилада жуда катта **ҳокимиятга** эга бўлган: у ўғилларига нисбатан ҳаёт ва ўлим ҳуқуқига эга эди. Салонгача оталарнинг ўз ўғилларини кулликка сотиш ҳуқуқи сақланиб қолганди. Салон отага буйсунмаган ва уни хурмат қилмаган ўғилни ҳайдаб юбориш ҳуқуқини сақлаб қолди. Бироқ вақт ўтиши билан ота ҳокимияти анча камайган. Милоддан аввалги V асрга келиб отанинг илгариги чекланмаган ҳокимлигидан фақат баъзилари сақланиб қолган эди. Ота бола туғилгандан кейин, агар ўзиники эмас деб ҳисобласа, ундан воз кечиши мумкин бўлган. Ота, агар ўғли у билан ёмон муносабатда бўлса, ундан юз ўгириши ва меросдан маҳрум қилиши мумкин эди. Ота қизини хоҳлаган кишига эрга бериши ва ҳатто буни васиятда кўрсатиши ҳам мумкин бўлган.

Болалар ўз ота-онасини хурмат қилишлари ва уларга сўзсиз бўйсунушлари, шунингдек, камбағалликка тушиб қолган ота-онасини боқишлари лозим эди. Бундай мажбуриятларни бажармаган ўғил суд олдида ота-онасига ёмон муносабатда бўлганликда жавоб берган.

Спарта никоҳ-оила ҳуқуқида шу нарса характерли эдики, аёллар Афинадаги аёллардан фарқли ўлароқ, жамиятда катта мавқега эга эдилар. Никоҳ асосан жуфт (моногамия) шаклида бўлган. Лекин Спартада гуруҳий никоҳ қолдиқлари ҳам сақланиб қолганди. Масалан, у ерда бир неча ака-укалар битта, умумий хотинга эга бўлган ҳолатлар ҳам учрайди. Спарта

жамиятида аёлларнинг анча юқори мавқега эга бўлишини асосан бу ерда матриархат қолдиқларининг кучлилиги билан изоҳлаш мумкин.

Афинада мерос қонуний ва васият бўйича қолдирилиши мумкин эди. Агар ўлган шахс васият қолдирмаган бўлса, мерос қонун бўйича қуйидаги тартибда тақсимланган. Меросга биринчи навбатда ўлган шахснинг ўғиллари қақирилган. Ўғиллар бўлса, қизлар меросхўр бўла олмаганлар. Қизлар фақат турмушга чиқаётганларида акасидан сеп-сидирға олишлари мумкин эди. Мерос ўғиллар ўртасида тенг тақсимланган. Никоҳсиз туғилган болалар ота мулкига меросхўр бўла олмаганлар. Қонун бўйича уларга озгина миқдордаги мулк васият қилиб қолдирилиши мумкин эди. Агар тўғридан-тўғри меросхўрлар бўлмаса, унда биринчи навбатда ака-укалар ва жиянлар, улар бўлмаса, опа-сингиллар ва аёл жиянлар меросга қақирилган, иккинчи навбатда эса тоғалар, амакиваччалар, уларнинг болалари ва бошқалар меросга тақлиф қилинган.

Афинада Салон давридан бошлаб **васият** бўйича мерос пайдо бўлган. Васиятнинг ҳақиқий ҳисобланиши учун васият қолдирувчи соғлом ақлга эга бўлиши ва васият ҳеч қандай жисмоний ёки маънавий зўрликсиз қилинган бўлиши талаб этилган. Салон қонуни бўйича фақат, агар кимда ўғил жинсидаги қонуний болалари бўлмаса, ўша киши васият қилиши мумкин эди. Бундан ташқари, вояга етмаганлар ва аёллар васият қила олмаганлар. Ўғил қилиб олинганлар ҳам ўз мулкани васият қила олмаган, агар унинг авлоди бўлмаса, унинг мулки уни ўғил қилиб олган оилага ўтган. Агар васият қилувчида битта қиз бўлса, ўз мулкани шу қизига васият қилиши мумкин эди. Агар мерос қилдирувчида бир неча қиз бўлса, у ҳолда васият қилувчи ўзига битта меросхўр тайинлаб, унга қизларидан бирини эрга бериб, унинг зиммасига бошқа қизларини ҳам сеп-сидирғалар билан эрга бериш мажбуриятини юклаши мумкин эди.

Афина ҳуқуқи жиноят ва жазо масалаларида ибтидоий жамоа тузумининг анчагина қолдиқларини ўзида сақлаб қолганди. Жумладан, одам ўлдириш жинояти давлат органларининг эмас, балки ўлган кишининг қариндошларини қизиқтирадиган иш бўлган. Одам ўлдирганлик учун ўлган кишининг қариндошларига жарима тўлаш билан жавобгарликдан қутилиш мумкин эди. Агар ўлган кишининг яқин қариндошлари бўлмаса, қотил ўлган киши тааллуқли бўлган фратриянинг ўнта аъзосига жарима (вергельд) тўлаган. Агар ўлган кишининг қариндошлари қотилга қарши таъқиб ишини қўзғатсалар, уларнинг даввоси хусусий айблов (dike) характерида эга бўлган. Бу давлат манфаатларига тааллуқли айблов (graphe) бўлмаган. Қотил ўз хоҳишича мамлакатни тарк этиб, жазодан қутилиб қолиши мумкин эди. У кейинчалик яна қайтиб келса, қонун муҳофазасида эмас деб ҳисобланган ва суд-сўроқсиз ўлдирилиши мумкин бўлган.

Ниҳоят, жинойий айбловнинг икки шаклга – **dike** ва **graphe**га ажралганлиги шу билан изоҳланадики, Афина давлати бевосита ибтидоий жамоа тузумидан келиб чиққан эди. Иккала ҳолатда ҳам айблов жарбланувчи томонидан қўзғатилган ва қўлланган. Бироқ **dike**да айбловчи зарарни қоплашни ёки жарима тўлашни талаб қилган, фақат **graphe**да иш, хусусан, айбдорни жазолаш ҳақида борган.

Афина давлатида жуда жиддий ҳуқуқбузарликлар, хусусан, одам ўлдириш, қизларни ўғирлаш, заҳарлаш, ўт қўйиш каби ишлар хусусий характерга эга бўлган давволар тартибида кўрилган. Қатор ҳолларда жабрланувчи **dike** ва **graphe** ўртасида улардан бирини танлаш имкониятига эга бўлган. Бундай ҳолларда айбловнинг хоҳлаган шаклини танлаши ва айбланувчидан ё жарима ундирилишини, ёки уни жазоланишини талаб қилиб чиқиши мумкин эди.

Афина жиноят ҳуқуқида давлатга қарши, динга қарши, оилага қарши, шахсга қарши, мулкка қарши жиноятларнинг турлари учун жиноий жавобгарликлар ўрнатилган.

Афинанинг жазо сиёсатида **давлатга қарши жиноятлар** катта ўрин тутган. Бундай жиноятлар қаторига давлатга хиёнат, халқни алдаш, худоларни ҳақоратлаш, халқ йиғинига қонунга хилоф тақлифлар киритиш ва бошқалар кирган. Агар бирор шахс ўз хатти-ҳаракати билан мавжуд тузумга суиқасд қилиб, давлат ва давлат тузуми учун жиддий хавф туғдирса, у давлатга хиёнат қилинганликда, яъни **эйсангелия** (eisangelia)да айбланган. Бунинг учун ўлим жазоси назарда тутилган. Агар бир киши халқ йиғинида сўзга чиқиб, ўзининг ёлғон-яшиқ

сўзлардан иборат нутқи билан “халқни алдаса”, эйсангелияда айланиши мумкин бўлган. Бундай ҳолатда баъзан айбдор зиммасига катта миқдорда жарима солиниши мумкин эди. Масалан, Милтиад Парос оролига муваффақиятсиз юриш қилгандан кейин халқни алдашда айбланган ва унинг катта миқдорда жарима тўлаши белгиланган. Сиёсий жиноятлар ҳақидаги ишлар бўйича ёлғон хабар берган айбдорлар **сикофангияда** айбланиб, суд қилинганлар.

Худоларни тахқирлаш, худосизлик, диёнатсизлик ҳам оғир давлат жиноятлари ҳисобланган, чунки қадимги Юнонистонда диний мафкура ва маросимлар давлат билан жуда чамбарчас боғлиқ эди. Дин давлат характерига эга бўлган.

Оилага қарши жиноятлар баъзи ҳолларда хусусий айблов тартибида, бошқа ҳолларда эса – давлат манфаатлари ҳисобланган айблов тартибида таъкиб қилинган. Бундай турдаги жиноятларга ота-оналарнинг болаларига, меросхўр қизларига, хомийларнинг етимларга нисбатан ёмон ва аҳмоқона муносабатлари кирган. Шунингдек, хотиннинг эрига хиёнатни оғир жиноят ҳисобланган, Бунда эр уни жиноят содир бўлган жойнинг ўзидаёқ ўлдириши мумкин эди. Агар бундай хиёнат содир бўлганда, эр хотинини жазоламаса, у ҳолда айбланувчига қарши *graphe* тартибида айблов қўзғатилиши мумкин бўлган. Бироқ эр хотинини хиёнат қилганликда асоссиз айблаган бўлса, унда қарши даъво қўзғатилиши мумкин эди. Юқоридагилар билан бир қаторда қизларни ўғирлаш учун ҳам жинойий жавобгарлик назарда тутилган. Бунда шикоятчига *dike* ва *graphe*дан ҳоҳлаган бирини танлаб олиш ва даъво қўзғатиш имконияти берилган. Қўшмачиликда айблаш учун ҳам оммавий даъво (*graphe*) назарда тутилган.

Шахсга қарши жиноятларга аввало одам ўлдириш жинояти кирган. Бундан ташқари уриш, сўкиш, туҳмат қилиш, ҳақорат ва бошқалар ҳам шахсга қарши жиноятлар ҳисобланган. Бировга қасддан тан жароҳати етказган шахсларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, мамлакатдан ҳайдаб юбориш жазоси назарда тутилган.

Мулкка қарши жиноятлар турига асосан ўғрилиқ жинояти киритилган. Ўғрилиқ учун бериладиган жазолар ўғрининг жиноят жойида қўлга олинган ёки олинмаганлигига қараб турлича белгиланган. Агар ўғри жиноят қилган жойида қўлга олинган бўлса, уни қамокқа ташлаш, кечаси ўғрилиқ содир этган шахсни эса тутиб олиб ўлдириш мумкин эди. Бундай ҳолат Римда XII жадвал қонунларига биноан ҳам ўрнатилган эди. Агар ўғри қочиб яширинишга улгурган бўлса, у ҳолда бирмунча вақт ўтгандан сўнг айблов тақдим қилиниши мумкин бўлган. Агар ўғрилиқ бозорда, ҳаммомда ва бошқа қандайдир жамоат жойида содир этилган бўлса, *graphe* тартибидаги айблов қўзғатилган. Бошқа ҳолларда эса даъво *dike klopise* тартибида қўзғатилиб, айбдордан ўғирланган мулкнинг икки бараваридан ошмайдиган миқдорда жарима ундирилган.

Афинада **жазоларнинг** бир қанча турлари қўлланган. Анча оғир жиноятлар, жумладан, қасддан одам ўлдириш, давлатга хиёнат, худосизлик каби жиноятлар учун **ўлим жазоси** тайинланган. Бунда кўпинча ўлим жазосига маҳкум қилинганларга заҳар ичиб ўзини ўлдиришига имконият яратилган. Баъзан маҳкумларга қилич ва арқон берилиб, хоҳлаганини танлаши таклиф қилинган. Баъзи ҳолларда қотиллар қулликка сотилган. Талончилик ва босқинчиликни касб қилиб олган жиноятчиларга нисбатан ҳам худди шундай жазо қўлланган. Қуллар ва эркин кишилар учун жазолар бир хил бўлмаган. Айни бир хилдаги жиноятлар учун кўп ҳолларда эркин кишиларга унча катта бўлмаган **жарималар** белгиланган, қулларга нисбатан эса турли **тан жазолари** қўлланган. Эркин кишиларга одатда **жарима** ёки **мол-мулкни мусодара қилиш** жазолари берилган. Жиноятчиларнинг қочиб кетишининг олдини олиш мақсадида ва фақат эҳтиёт чораси сифатида **озодликдан маҳрум қилиш жазоси** қўлланилган. Шарманда қилиш жазоси сифатида **атимия** жазоси кенг қўлланган. Бунда маҳкумлар одатда сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, мол-мулклари мусодара қилинган. Баъзан атимия фуқаронинг ҳуқуқлардан тўла маҳрум этилганлигини англатиб, бундай ҳолда у судга шикоят билан мурожаат қилиш имкониятини ҳам йўқотган ва судсиз, терговсиз қатл этилган.

Спарта давлатида ҳам жазоларнинг юқоридаги турлари қўлланилган.

Афинада фақат тўла ҳуқуқли фуқаролар ташаббуси билан суд ишлари бошланиши мумкин эди. Аёллар ва вояга етмаганлар учун – оила бошлиғи, метеклар учун – унинг ҳомийси, қуллар учун эса – унинг хўжайини суд ишларини юритиш чоғида ҳаракат қилган.

Юқорида таъкидланганидек, Афинада суд ишларининг икки тури: 1) *dike* ва 2) *graphe* бир-биридан фарқланган. *Dike* жараёни жабрланувчи ёки унинг қонуний вақилин – *kyrios* шикоятчи бўйича бошланган. *Grappe* жараёни эса ҳар қандай тўла ҳуқуқли афиналик фуқаронинг шикоятчи билан бошланиши мумкин эди. Бунда иш шикоят қилувчининг шахсий манфаатларига тааллуқлилиги ёки тааллуқли эмаслиги аҳамиятсиз ҳисобланган, *graphe* тартиби бўйича шикоят кўзгатила бас, шунинг ўзи суд жараёнининг бошланишига асос бўлган. *Dike* тартибида суд жараёнини бошлаган даъвогар суд қарор чиқаргунича ишни бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлган, *graphe* тартибида бошланган жараён эса охиригача етказилиши лозим эди. Агар бу жараёни (*graphe*) бошлаган шахс унинг тўхтатилишини талаб қилса ва шикоятчини қайтариб олса, унга 1000 драхма жарима солинган. *Grappe* жараёнини бошлаган шахс кўп ҳолларда ҳеч қандай моддий манфаат кўрмаган. Лекин давлатнинг молиявий ҳуқуқларининг бузилиши ҳақидаги, давлат мулкидан ноқонуний фойдаланганлик ҳақидаги, инсофсиз ҳомийлик ҳақидаги ишлар бўйича шикоят қилганлар айбдор шахсларнинг мусодара қилинган мулкидан ёки уларга солинган жарималардан бир қисмини олиши мумкин эди. Агар шикоят қилган шахс ишда ютқазса, 1000 драхма жарима тўлаган.

Афинада баъзи кишилар махсус касбкор хабар берувчилар – **сикофонтлар** вазифасини ўтаганлар ва *graphe* тартибидаги айбловни қўллаганлар.

Айбланувчи ёки жавобгар судга давлат органлари томонидан эмас, балки айбловчи (даъвогар)нинг ўзи томонидан гувоҳлар олдида чақирилган. Бунда айбловчи (даъвогар) унга қайси мансабдор олдида, қачон ва қайси вақтда бориши лозимлиги кўрсатилган. Агар келмаса, иш унинг иштирокисиз сиртдан кўрилган.

Шикоят қабул қилиб олган мансабдор шахс аввало ўзи ишни текшириб чиққан – **anakrisis** қилган. Бунда айбланувчига (ёки жавобгарга) иш бўйича ўз эътирозларини ёзма равишда тақдим этиш ҳуқуқи берилган. Бу эътирозларни кўриш билан ишни текшириш бошланган.

Томонлар судга иш бўйича зарур бўлган барча далилларни ўзлари тақдим этганлар. **Гувоҳларнинг кўрсатмалари, далилий ашёлар** (масалан, ҳужжатлар) ва **қасам** судда далил ҳисобланган. Судда фақат эркин кишиларгина эмас, қуллар ҳам гувоҳ сифатида кўрсатмалар бера олган. Бироқ қуллар одатда қийноқлар йўли (қамчи билан савалаш, нарвонга осиб қўйиш, бурнига уксус қуйиш шу сингарилар) билан сўроқ қилинган. Аёллар ва вояга етмаганлар судда гувоҳликка ўта олмаган.

Дастлабки тергов (*anakrisis*) тугагандан сўнг барча далиллар, жумладан, гувоҳларнинг ёзма кўрсатмалари махсус мис ёки лой идишларга солиниб қулфлаб қўйилган, энди бошқа далиллар тақдим этиш мумкин бўлмаган. Фақат юқоридаги идишларда сақланаётган далилларга ҳавола қилиш мумкин эди.

Anakrisis тугагандан сўнг суд мажлисининг куни тайинланган. Суд мажлисида котиб айбловчи (даъвогар)нинг шикоятчи ва бошқа томоннинг эътирозини маълум қилган.

Сўнгра томонлар нутқ сўзлаган. Нутқлар учун кўп ҳолларда маълум вақт ажратилган, бундай вақт иккала томонга тенг берилган.

Суд мажлиси судьяларнинг яширин овоз бериш йўли орқали чиқарган қарорлари билан тугаган. Агар овоз бериш вақтида бирон судья бетараф бўлиб, овозлар тенг бўлиб қолса, судланувчи оқланган.

Суд қарорлари ва ҳукмлари устидан гелиеяга апелляция тартибида шикоят қилиш мумкин эди. Гелиеяга, ҳатто халқ йиғинида кўрилган суд ишлари юзасидан чиқарилган қарорлар устидан ҳам апелляция шикоят қилиниши мумкин бўлган. Гелиеянинг қарори катъий бўлиб, шикоятга ўрин бўлмаган.

Суд қарорини бажариш учун жавобгарга маълум муддат берилган. Агар жаробгар кўрсатилган муддатда жаримани тўламаса, даъвогар жавобгарнинг мол-мулкини тортиб олиши мумкин эди, агар бунда қаршилик кўрсатилса, **қарорни ижро этиш ҳақидаги жараён**

(dike exoules) бошланган, бунда ютқазган жавобгар хазина фойдасига даъво суммасига тенг жарима ҳам тўлаши лозим эди.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Всеобщая история государства и права: Учебник / Под ред. проф. К.И.Батыра. – М.: Юристъ, 1998. – 456 с. (General history of state and law: Textbook / Ed. prof. K.I.Batyr. – М.: Jurist, 1998. – 456 p.)
2. История государства и права зарубежных стран. Учебник 4-издание. К.И.Батыра. –М.: Проспект. 2007. – 496 с. (History of the state and law of foreign countries. Textbook 4th edition. K.I.Batyr. –М.: Prospekt. 2007. – 496 p.)
3. Германия Федератив Республикасининг Асосий Қонуни / Масъул муҳаррирлар А.Х.Саидов ва Р.Крумм. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази, 2005. – 408 б. (Germany Federative Republicsining Asosiy Konuni / Masul muharrirlar A.H. Saidov and R. Krumm. – Т.: Inson ҳуқуқлари бўйича Uzbekistan Respublikasi Milliy Markazi, 2005. – 408 b.)
4. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. – М. : Издательство НОРМА, 2000. -744 с. (Grafsky V.G. General history of law and state: Textbook for universities. – М.: Publishing house NORMA, 2000. -744 p.)
5. История государства и права зарубежных стран. Ч.1. Учебник для вузов. Под. общ. ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.- М. :Норма 1998. – 480 с. (History of the state and law of foreign countries. Part 1. Textbook for universities. Under. total ed. prof. Krasheninnikova N.A. and prof. Zhidkova O.A. - М.: Norma 1998. – 480 p.)
6. История государства и права зарубежных стран. Ч.2. Учебник для вузов. Под. общ. ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. - М. :Норма 1998. – 712 с. (History of the state and law of foreign countries. Part 2. Textbook for universities. Under. total ed. prof. Krasheninnikova N.A. and prof. Zhidkova O.A. - М.: Norma 1998. – 712 p.)
7. Мухамедов Ҳ.М. “Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи” фанидан сиртки бўлим талабалари учун ўқув-услубий қўлланма. Т.: ТДЮИ, 2003. – 66 б. (Mukhamedov Kh.M. A textbook for part-time students in the specialty “History of State and Law of Foreign Countries.” Т.: TDUI, 2003. – 66 p.)
8. Мухамедов Ҳ.М. “Қадимги давр ҳуқуқи” ўқув қўлланма. Т.: ТДЮИ, 2018. – 109 б. (Mukhamedov Kh.M. Study guide on “Ancient Law”. Т.: TDUI, 2018. – 109 p.)
9. Мухамедов Ҳ.М. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 1- қисм. Дарслик. - Т.: Адолат, 1999. – 336 б. (Mukhamedov Kh.M. History of state and law of foreign countries. Part 1. Textbook. - Т.: Adolat, 1999. – 336 p.)
10. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права –М., Юрист, 1996. – 576 с. (Chernilovsky Z.M. Every history of state and law - М., Lawyer, 1996. - 576 p.)

ISSN 2181-9130

Doi Journal 10.26739/2181-9130

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

3-МАХСУС СОН

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ
СПЕЦИАЛЬНЫЙ НОМЕР-3

JOURNAL OF LAW RESEARCH
SPECIAL ISSUE-3

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Тадқиқот город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000